

تأثیرات جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه (بررسی اسنادی)

جهانبخش ثواب، استاد گروه تاریخ دانشگاه لرستان*
فاطمه رحمانی، کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی
پرستو مظفری، دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه لرستان

چکیده

گمرکات از مهم‌ترین منابع مالی و اقتصادی هر حکومت است. بیشترین عرصه فعالیت گمرکات، تبادل کالا بین مناطق مختلف و تأمین امنیت راه‌ها برای تجار و بازرگانان بوده است. این وضعیت در دوره قاجار نیز بیش‌ازپیش در مراکزی که دارای گمرک بودند نمود داشت. یکی از اصلی‌ترین این مراکز در مرزهای غربی کشور، دفتر گمرک ولایت کرمانشاه بود. اما با وقوع جنگ جهانی اول موقعیت اداره گمرکات ولایاتی که از پیامدهای جنگ درامان نماندند به شدت آسیب دید. گمرکات کرمانشاه نیز به واسطه هرج و مرج ناشی از اشغال نظامی، به مخاطره افتاد و متحمل خسارات و زیان‌های سنگینی گردید. هدف این پژوهش بررسی و تحلیل پیامدهای جنگ جهانی اول بر گمرکات ولایت کرمانشاه است. روش پژوهش به شیوه سند پژوهی و با رویکرد توصیفی تحلیلی با تکیه بر منابع اسنادی و کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که امور گمرکات در کرمانشاه از اوایل دوره قاجار سیر ترقی و پیشرفت داشته است؛ اما از جنگ جهانی اول وقفه‌ای در این روند به وجود آمد. رکود ناشی از جنگ نیز فقط محدود به گمرکات کرمانشاه نبوده بلکه دیگر دفاتر گمرکی در ولایات تابعه را هم درگیر نموده است. افزون‌براین، فرازوفرود فعالیت گمرکات بر اوضاع اقتصادی تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه: قاجار، کرمانشاه، گمرک، جنگ جهانی اول، اسناد.

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۲/۳۱

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۰/۲۹

E-mail: jahansavagheb@yahoo.com

مقدمه

از مهم‌ترین رخدادهای جهانی در دوره قاجار پدیده جنگ جهانی اول بود. باوجود اعلام بی‌طرفی قاجارها در این نبرد، ایران به اشغال نظامی نیروهای متخاصم درآمد. اشغال نظامی ایران پیامدهای متعددی در بخش‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در کوتاه‌مدت و درازمدت داشت. یکی از مهم‌ترین پیامدهای آنی جنگ، رکود اقتصادی و اختلال در کار برخی از ارگان‌ها، همچون گمرکات بود. این وضعیت به‌ویژه در نقاطی مانند کرمانشاه که به‌طور مستقیم در مسیر عبور نیروهای نظامی روس و انگلیس و عثمانی بود آثار مخربی برجای گذاشت. کرمانشاه با موقعیت ترانزیتی خاص، از ادوار گذشته دارای گمرک و قوانین خاص آن بوده است. گزارش منابع بیانگر رونق وضعیت این ارگان و حمل‌ونقل کالا و صادرات و واردات آن در ولایت کرمانشاه در مقایسه با کشورهای همسایه به‌ویژه عثمانی بود. اما در آستان جنگ جهانی ازجمله در دوران چهارساله جنگ، این موقعیت به‌واسطه حضور نیروهای متخاصم افول پیدا کرد. حضور بیگانگان در این ولایت که هرکدام منافع و مطامع خاص خود را جستجو می‌کردند خسارات و آسیب‌های جبران‌ناپذیری را بر گمرکات کرمانشاه و ولایات تابع آن تحمیل نمود. موقعیت ویژه گمرک به‌عنوان مرکزی از تجمع کالا از مهم‌ترین دلایل این وضعیت بود.

این پژوهش درصدد است با تکیه بر و منابع این دوره ضمن اشاره‌ای اجمالی به وضعیت گمرک کرمانشاه در دوره قاجار، به این پرسش پاسخ دهد که؛ جنگ جهانی اول چه تأثیراتی بر گمرکات شهر کرمانشاه و گمرکات وابسته به آن داشته است؟ فرضیه پژوهش آن است که؛ جنگ جهانی اول از یک‌سو، پیامدهای زیان‌بار متعدد اقتصادی و اجتماعی در محل داشته و از سوی دیگر، ناتوانی دولت در تأمین امنیت کافی در حراست و حفاظت اموال گمرک بر اقتصاد دولت مرکزی نیز تأثیرگذار بوده است. اگرچه درباره کرمانشاه، تاریخ و تحولات آن کتاب‌ها، مقالات و مجموعه اسنادی نظیر اسناد نهضت مشروطیت در کرمانشاه (سلطانی، ۱۳۸۶)، اسناد انتخابات مجلس شورای ملی در کرمانشاه (کشاورز و ططری، ۱۳۹۰)، یادداشت‌ها و خاطرات معتمدی و ساری اصلان درباره نهضت مشروطیت در کرمانشاه (۱۳۸۵) منتشرشده، اما درباره موضوع این مقاله، تاکنون پژوهش مستقلی انجام نگرفته و پژوهش حاضر در بررسی گمرک کرمانشاه در ایام جنگ جهانی اول با تکیه بر اسناد خوانده‌نشده، ضمن نوآورانه بودن آن، می‌تواند گامی در رفع خلأ موجود به شمار آید.

وضعیت گمرک ایران در دوره قاجار

گمرک سابقه‌ای دیرینه در ایران دارد. آنچه از بررسی منابع مستفاد می‌شود اینکه نمی‌توان تاریخ و زمان مشخصی برای پیدایش دقیق آن ذکر کرد. اما می‌توان بر اساس شواهد تاریخی اذعان نمود، برحسب نیاز، هر جا که مبادلات پررونقی بوده گمرک به‌عنوان سازمان و تشکیلاتی با مقررات وابسته به آن شکل گرفته و به‌تدریج در طی ادوار مختلف بنابه ماهیت خود دگرگونی در امور و تشکیلات آن رخ داده است. به نقلی، ریشه واژه گمرک لاتینی و از واژه *Commercium* است. ایرانی‌ها واژه گمرک را از عثمانی‌ها گرفته‌اند و عثمانی‌ها از یونانی‌ها که آن را «گومرکی» تلفظ می‌کردند (صفی نیا، بی‌تا: ۹-۱۰؛ محبوبی، ۲۵۳۷: ۲/ ۲۷۹). در اصطلاحات اداری دوره صفویه گمرک به‌معنی امروزین آن کاربرد داشته و سفرنامه‌نویسان اروپایی از سازمان گمرک، عوارض گمرکی و نحوه وصول آن، نواحی دارای گمرک (نظیر گمرک گیلان و گمرک خلیج فارس شامل: بندر گمبرون (بندرعباس)، بندر کنگو (کنگ)، بندر ریگ، جزیره بحرین) و مأمور اداره گمرک که شاه بندر (شه بندر) نامیده می‌شد، سخن گفته و گزارش‌هایی ارائه کرده‌اند (نک: شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۲۴۹-۱۲۵۱؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۱۳۴-۱۳۶؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۶۸۷-۶۸۸). پس از تشکیل سلسله قاجار در ایران و برقراری امنیت داخلی، بیشتر مراکز گمرکی همچون دوره‌های پیش از آن فعال بودند. از دوره فتحعلی‌شاه به‌بعد، روس‌ها در امور گمرکی ایران دخالت کردند. روسیه این حق را براساس بند نهم عهدنامه گلستان در ۲۹ شوال ۱۸۱۳/۱۳۲۸ برای خود قائل شد و مقرر کرد از «مال‌التجاره دولتین صدی پنج قیمت مال‌التجاره اخذ گردد» (تیموری، ۱۳۳۲: ۳۹۳). دولت انگلیس و سایر دولت‌های دیگر نیز با استناد به حقوق دول کامله‌الوداد از این امتیاز استفاده کردند و بدین‌شکل روس‌ها استقلال گمرکی دولت قاجار را متزلزل نمودند. نکته قابل‌ذکر اینکه حقوق گمرکی (۱) تعیین‌شده درباره تمامی کالاها اعم از ضروری، غیرضروری و تجملاتی یکسان اعمال می‌شد و این خود منجر به نوعی نابرابری در مورد کالاهای وارداتی و صادراتی می‌شد.

در سال ۱۲۸۳ ق اداره گمرک خانه‌های ولایات به امین‌الدوله فرخ خان غفاری کاشانی سپرده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۳/ ۱۸۸۵) و با تأسیس وزارت گمرک خانه در اواخر آن سال، اداره آن به میرزامحمد قوام‌الدوله داده شد (همان: ۱۸۸۸). در سال ۱۲۹۲ ق ناصرالدین‌شاه وزارت گمرک را که پیش از آن در دست نصیرالدوله بود به میرزا قهرمان امین لشکر داد (همان: ۱۹۵۸) و پس از وی وزارت گمرک در دست میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان بود (همان: ۲۰۴۵) تا زمانی که اداره آن در اختیار مأموران بلژیکی قرار گرفت. درباره تاریخچه گمرک و فراز و نشیب آن در دوره قاجاریه گزارش‌هایی

موجود است که می‌توان به آن‌ها مراجعه نمود (برای نمونه؛ نک: محبوبی، ۲۵۳۷: ۲/ ۲۸۴-۳۲۰؛ صفی‌نیا، بی‌تا: ۱۴۰-۲۴۸) و نیازی به تفصیل آن در این مقال نمی‌رود. اما به این نکته اشاره می‌شود که تا سال ۱۳۱۵ ق/ ۱۸۹۸ م در ایران اداره‌ای به مفهوم اروپایی وجود نداشت و طبیعتاً اداره گمرک هم به این مفهوم وجود نداشته است. ابتدا در این سال، ناصرالدین‌شاه به‌منظور ایجاد نظم جدید گمرکی، برای استخدام مأموران بلژیکی به دولت بلژیک روی آورد. دولت مزبور شرط نمود که مأموران بلژیکی برای امور گمرکی ایران باید زیر فرمان رئیس بلژیکی هیأت باشند. بدین ترتیب آقای نوز Naus، مأمور مالی بلژیک که در سال ۱۸۹۸ به ایران اعزام شد، نخستین اداره گمرک را در ایران بنیاد نهاد. وی در حوزه گمرکات از نظام اجاره‌ای جلوگیری کرد (لیتن، ۱۳۶۷: ۱۷۸-۱۷۹). تا سال ۱۳۱۷ ق/ ۱۹۰۰ تمام گمرکات ایران به اجاره می‌رفت. در این سال اجاره گمرک در تمام ایران منسوخ گردید. کلیه اجاره‌داران گمرکی از بین رفتند و حقوق گمرکات در عرصه صادرات و واردات تحت نظارت مستقیم دولت قرار گرفت. بافرمان شاه، ارزش گمرکی ۵ درصد تعیین شد. در سال‌های ۱۹۰۱ و ۱۹۰۳ (۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ ق) آقای نوز بنام دولت ایران قراردادی را با روسیه و انگلیس امضا کرد و بدین ترتیب تعرفه گمرکی برقرار شد. در ۱۵ مارس ۱۹۰۳ تعرفه جدید گمرکی به اجرا درآمد (همان: ۱۷۹؛ جمال‌زاده، ۱۳۷۶: ۳۸). اگرچه اداره گمرک بلژیکی در پی هردو قرارداد در اصل بر خواسته‌های روس و انگلیس استوار بود، اما تجارت با همه شهرهای اروپایی رونق یافت، به‌ویژه تجارت آلمان که می‌توانست تنها مدیون مأموران گمرکی و مالی بلژیکی در خدمت ایران باشد (لیتن، ۱۳۶۷: ۱۷۹). مورگان شوستر آمریکایی که برای اصلاح وضع گمرک و مالیه در سال ۱۹۱۱ به ایران آمده و با کارشناسی‌های بلژیکی‌ها مواجه می‌شود، درباره نوز که به ریاست کل گمرکات ایران رسید و با فشار وکلای مجلس دوره اول از خدمت عزل شد و نیز معاون وی مُرنارد که به ریاست گمرک رسید و در زمان حضور مورگان همچنان در این سمت بود، به درستی سخن گفته و عملکرد آنان را مورد انتقاد قرار داده‌است (شوستر، ۱۳۶۸: ۷۷-۸۰، ۱۱۳، ۱۲۴-۱۲۷). نویسندگان ایرانی نیز شیوه کار بلژیکی‌ها را نادرست ارزیابی کرده و با توصیف فعالیت‌های آنان که تلاش برای دست‌اندازی بر امور مالی و گمرکی و خزانه‌داری کل کشور بوده، قراردادهایی را که برای دریافت قرضه با روس‌ها منعقد کردند موجب سلب استقلال گمرکی ایران دانسته که به اقتصاد کشور صدمات زیادی وارد نمود و یکی از بهترین و مهم‌ترین منابع عایدات ایران را بیهوده کرد (مستوفی، ۱۳۷۱: ۲/ ۳۶۱-۳۶۸؛ صفی‌نیا، بی‌تا: ۲۳۷؛ محبوبی، ۲۵۳۷: ۲/ ۲۹۶؛ اسناد/خستناق/ایران، بی‌تا: ۹).

بنابر گزارش کرزن، در نظام اجاره‌داری، در هر ولایت یا شهر یا ناحیه، گمرک به کسی که مبلغ بیشتری پرداخت می‌کرد اجاره داده می‌شد. اجاره‌دار مبلغ اجاره را با ۲۰ درصد سود برای خود بر بهای کالاها تحمیل می‌کرد. در حدود یک‌پنجم ارزش جنس، حقوق گمرکی بر اجناس وارداتی و صادراتی به رسم مالیات اخذ می‌شد. از اجناس خارجی پنج درصد ارزش کالا در بندر، ایستگاه ورودی یا صدور عوارض گرفته می‌شد (کرزن، ۱۳۷۳: ۱/۲: ۵۶۶). وی با اشاره به فقدان اسلوب و ترتیب خاص در این نظام گمرکی و امکان وصول عواید از راه زور و فشار، به زمینه سوءاستفاده‌های کلان در آن تأکید کرده و مواردی را نیز مطرح نموده است (همان: ۵۶۶-۵۶۸). امین‌الدوله نیز در خاطرات خود بر تحمیلات مختلف گمرکی که مستأجرین و عمه گمرک در پرتو قدرت امین‌السلطان و تقریبی که او نزد شاه داشت، به دست آورده و انواع بدعت‌ها را در رسوم گمرکی گذاشته و به ظلم و ستم می‌پرداختند، اشاره نموده است (۲). به تعبیر وی؛ «حتی به هیزم و زغال و چوب و تخته تحمیلات گذاشتند. به بذر و حبوبات و سایر مایحتاج چندان بار گمرک سنگینی کرد که رعایا و کسبه در معاملات آن‌ها به تقلیل پرداختند» (خاطرات سیاسی امین‌الدوله، ۱۳۷۰: ۷۷).

ویلهلم لیتن که در سال‌های ۱۹۰۲ تا ۱۹۱۸ در ایران به سر می‌برده و در طول جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸) کنسول آلمان در تبریز بوده با تهیه جدول عوارض گمرکی ایران در سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۱۳ به تفکیک سود ناخالص، مخارج اداری، سود خالص و نسبت مخارج اداری به سود، بر حسب واحد قران، وضعیت آن را محاسبه نموده است. او با ارائه نموداری از دفاتر گمرک براساس دفتر مرکزی در تهران، مدیریت‌ها، ادارات و محل‌های گمرک در کشور را (شامل ۱۰ مدیریت، ۲۶ اداره و ۱۴۶ محل گمرکی) مشخص کرده است (نک: لیتن، ۱۳۶۷: ۱۸۰-۱۸۳). به تصریح وی، در شروع جنگ، خدمات گمرکی با ۴۰ کارمند بلژیکی به نحو مطلوبی مشغول به کار بوده است (۳). لیتن بر این باور است که مأموران گمرکی بلژیکی خدمات بزرگی به ایران نمودند. با اخذ عوارض گمرکی توانستند استقلال ایران را نجات دهند. قرارداد قرضه با روس‌ها این امکان را به آن‌ها داده بود که ادارات گمرک ایران را بتوانند اشغال کنند، اما کوشش مأموران بلژیکی مانع این امر گردید (همان: ۱۸۴).

از مهم‌ترین مراکز تجاری مهم که دارای گمرک بودند، عبارت‌اند از:

آذربایجان: جلفا، ساوجبلاغ، خوی، ارومیه، تبریز؛

ساحل بحر خزر: آستارا، انزلی (گیلان)، مشهدسر (مازندران)، بندرگز (استرآباد)؛

خراسان: قوچان، باجگیران، مشهد؛

ساحل خلیج فارس: بوشهر، لنگه، بندرعباس؛

خوزستان: محمره، ناصری؛

کرمانشاهان: کرمانشاه، قصرشیرین (جمال‌زاده، ۱۳۷۶: ۳۹).

در کرمانشاه غیر از قصرشیرین، مناطقی همچون کرد نیز دارای دفتر گمرکات بود. کرمانشاه از طریق مراکز گمرکی یادشده بخش اعظمی از ارتباطات تجاری با عثمانی و بغداد در مرزهای غربی را پوشش می‌داد. در نمودار لیتن از دفاتر گمرک، مدیریت کرمانشاه دارای ادارات و محل‌های گمرکی بدین‌شرح بوده است: ۱. کرمانشاه شامل محل‌های گمرکی قروه، کرد، هارون‌آباد، ماهی‌دشت، سیاه‌کمر، همدان؛ ۲. سنه (سنندج) شامل سقز، بانه، مریوان، جوانرود؛ ۳. قصرشیرین شامل ذهاب، تنگاب، سرپل، قلعه‌سبز، گیلان [غرب] و ایوان (لیتن، ۱۳۶۷: ۱۸۲). در فهرست اعتمادالسلطنه از رجال و درباریان عصر ناصری، در ذکر اسامی مدیران «اداره گمرک‌خانه‌های ممالک محروسه»، از گمرک‌ها و مدیران آن در این مناطق یاد کرده است: گمرک گیلان و مازندران و بنادر دریای خزر، گمرک قزوین و خمسه و همدان، گمرک طهران، گمرک خراسان، گمرک اصفهان، گمرک فارس و بنادر، گمرک نهاوند و ملایر و تویسرکان، گمرک گروس و کردستان و گمرک کرمانشاه که سنجرمیرزا مدیر آن بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۳/۲۱۱۲).

وضعیت گمرک کرمانشاه از دوره قاجار تا اوایل جنگ جهانی اول

گمرک کرمانشاه در اواخر سلطنت محمدشاه (۱۲۵۰ - ۱۲۶۴ ق) احداث شد و در محدوده ساختمان حکومتی در مقابل شهرداری کاروان‌سرای وجود داشت که در گوشه آن گمرک آغاز به کار نمود. به تدریج با احداث‌مغازه‌هایی در اطراف گمرک، بازارچه‌ای به نام بزازخانه به وجود آمد. مدتی بعد در شمال شهر، ساختمان گمرک احداث گردید. این ساختمان بزرگ سه در ورودی داشت که در کنار هر در، دکه‌هایی برای نظارت و کنترل بر امر ورود و خروج کالا وجود داشت. افزون بر کرمانشاه، در شهرهای تابعه آن همچون قصرشیرین و کرد نیز تشکیلات گمرک به وجود آمد. گمرک قصرشیرین در سال ۱۳۲۷ ق. توسط شیخ‌الملک احداث گردید. او نخستین بازرگانی بود که کالا از عثمانی وارد نمود. کالاهای وارده از عثمانی مانند کبریت، دارچین، قند و شکر با قاطر و شتر از درب غربی گمرک وارد شده و پس از تشریفات گمرکی و دریافت عوارض از درب شمالی ترخیص می‌شده‌است (سلطانی، ۱۳۷۸: ۱/۵۴۹). از مهم‌ترین اقلامی که از طریق گمرک کرمانشاه صادر می‌شد می‌توان به برخی از فراورده‌های دامی همچون پوست و پشم اشاره کرد که بیشتر از راه بغداد به انگلستان، مارسیل و آمریکا فرستاده

می‌شد. پارچه‌ها و منسوجات دستی و نیز پاره‌ای مواد خوراکی همچون قند، شکر و دیگر فراورده‌ها، از جمله اقلام وارداتی (۴) بودند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴۰). با دراختیارگرفتن امور گمرک توسط بلژیکی‌ها در دوران وزارت امین‌السلطان در سال ۱۳۲۰ ق. نماینده بلژیکی‌ها با استقرار در گمرک کرمانشاه، هنگام ورود کالا به داخل گمرک، برگ خروج صادر می‌نمود و کالاها پس از تحویل به انبار تخلیه می‌شد (سلطانی، ۱۳۷۴: ۱/ ۵۳۹). گمرک کرمانشاه از پشتوانه‌های ارزی دولت محسوب می‌شد و درآمد آن به پرداخت قروض بریتانیا اختصاص می‌یافت. قرار بر این بود که ماهیانه سی‌هزار تومان از درآمد گمرک کرمانشاه به بانک شاهنشاهی واگذار شود (کتاب آبی، ۱۳۶۶: ۷۹).

در دوره قاجار به‌منظور کاهش بحران‌های مالی، دولت به اجاره دادن برخی از ارگان‌ها مثل گمرک می‌پرداخت. تا پیش از سال ۱۳۱۶ این رسم معمول بود. برای نمونه؛ اجاره‌بهای گمرک کرمانشاه در آغاز بیست‌هزار قران بود. از زمانی که نوز و همکارانش بر امور گمرکات ایران مسلط شدند تغییرات مهمی در ارکان و قوانین آن به‌وجود آوردند. یکی از مهم‌ترین این تغییرات نسخ اصول اجاره‌ی گمرک بود. در آغاز کار، مستشاران بلژیکی به‌طور آزمایشی این کار را در دو ایالت کرمانشاه و آذربایجان منسوخ کردند. از پیامدهای مثبت این طرح آزمایشی، افزایش عایدات کرمانشاه به بیش از ۱۰۰،۰۰۰ قران بود (انتنر، ۱۳۶۹: ۹۱؛ جمال‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۳۱). در نتیجه این افزایش درآمد، یک‌سال بعد در تمامی ایالات و ولایات ایران این قانون به‌اجرا درآمد. گمرک کرمانشاه به‌تدریج در مسیر رونق قرارگرفت تا جایی که در سال ۱۲۶۷ ق. پریس کنسول وقت بریتانیا به‌نقل از رابینو در باره‌ی آن گفته است که در ایران کمتر شهری باوجود ظلم و تعدی حکام محلی و بدی و ناامنی جاده‌ها از لحاظ تجارت به رونق کرمانشاه می‌رسد (رابینو، ۱۳۵۰: ۲۰۶). عایدات گمرک کرمانشاه را در اوان دولت مشروطه چیزی بین شصت الی هفتاد هزار تومان برآورد کرده‌اند (آذری یزدی، ۱۳۷۸: ۹۱). اما این روند رشد در سراسر دوره‌ی قاجار پایدار نبود. در دوران مشروطیت در جریان تلاش‌های چندباره سالارالدوله (۵) برای کسب حکومت، وی با نیروهایش در کرمانشاه حضور یافت. سالارالدوله برای تأمین منابع مالی خود بی‌توجه به سخنان مسئولین گمرک، با کمک نیروهایش گمرک کرمانشاه را غارت نمود و در مدت کمتر از بیست روز به اجبار و زور «مبلغ ۲۳ هزار و ۳۲۹ تومان» از عایدات گمرک کرمانشاه را گرفته و آنرا برای تأمین مخارج اردوی خود در راه فتح تهران مصرف نمود (همان: ۹۱).

مسیو مرنارد (M. Mornard) مدیرکل گمرکات در گزارشی برای وزارت مالیه آورده است: «با کمال افتخار خاطر مبارک را مستحضر می‌دارد که ... سالارالدوله جبراً و عنفاً روزبه‌روز تمام عایدات اداره گمرک کرمانشاهان را گرفته و در عوض قبض به رئیس گمرک می‌دهد. عایدات گمرکی

کرمانشاهان به اختلاف ماهی شصت الی هفتاد و پنج هزار تومان می‌رسد، در این خصوص به بانک استقراضی هم اطلاع داده شد. البته خاطر مبارک مسبوق است که شاهزاده سالارالدوله با کمال اقتدار و سطوت در ایالت کرمانشاهان مشغول فرمان‌فرمایی است و اداره گمرک نمی‌توانست در مقابل مشارالیه ایستادگی و ممانعت بنماید و اگر ممانعت می‌شد احتمال دارد نتیجه بدتر از این حاصل می‌شد. یعنی سالارالدوله ممکن بود تمام کاروان را خارج از گمرک در راه گرفته و حقوق گمرکی را دریافت می‌نمود. چنان‌که نظیر این کار دو سال قبل در بوشهر و بندرعباس و آستارا و ساوجبلاغ واقع شد و رؤسای گمرکی نتوانستند مقاومت و ممانعت بنمایند. مدیرکل گمرکات مرند «همان: ۹۱».

در جدولی که جمال‌زاده درباره عایدات مراکز گمرکی ایران در ایت‌تیل (۶) ۱۳۲۸-۱۳۲۹ ق به‌دست داده، عایدات گمرکی کرمانشاه و مصارف اداری آن، چنین بوده‌است: عایدات خرج درنرفته ۵۳۴,۲۷۱,۷۹۰ قران، مخارج و مصارف اداری ۴۷,۲۷۷,۰۴۵ قران و عایدات خرج دررفته ۵۷۵,۶۴۶,۲۰۰ قران. همین عایدی و مصارف در اودتیل (۷) ۱۳۳۱-۱۳۳۲ بدین صورت بوده است: ۱۳۲۹-۱۳۲۸ قران، ۵۹,۶۱۶,۲۷۰ قران، ۵۱۶,۰۲۹,۹۳۰ قران (جمال‌زاده، ۱۳۷۶: ۴۳). در همان سال ۱۳۲۹-۱۳۲۸ میزان صادرات و واردات از گمرک کرمانشاه بدین‌صورت ثبت شده‌است: واردات ۴,۱۵۶,۴۹۶ من، صادرات ۱,۷۰۱,۴۲۰ من و مجموع آن ۵,۸۵۷,۹۱۶ من (همان: ۳۹). پس از تشکیل دولت موقتدر آستانه جنگ جهانی اول، شاهزاده نصرت‌السلطان به ریاست گمرک کرمانشاه منصوب شد. در این دوره ژاندارمری با حمایت اعضای دولت موقت، اموال گمرک از جمله درآمد خزانه آن‌را که بالغ بر بیست‌وسه هزار و پانصدو هشتاد و چهار تومان بود به‌منظور حفاظت از آن در برابر تجاوز روس‌ها مصادره نمود. با ورود روس‌ها به شهر، این مبلغ و اموال مصادره و در اداره ژاندارمری نگه‌داری می‌شد. این اموال در نهایت با وساطت برخی از چهره‌های سیاسیبه اداره گمرک بازگردانده شد. از این دوره به بعد، گمرک کرمانشاه با مشکلات عدیده‌ای دست‌وپنجه نرم نمود که مهم‌ترین آن به دوره جنگ جهانی اول و حضور اشغالگران در کرمانشاه بازمی‌گردد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

وضعیت گمرک کرمانشاه در جنگ جهانی اول

کرمانشاه همواره به‌عنوان شهری نسبتاً بزرگ، بر کنار راهی تاریخی که از دشت بین‌النهرین شروع می‌شد و با گذشتن از جلگه مرتفع ایران به قلب آسیا می‌پیوست از اهمیتی خاص برخوردار بوده است. این شهر در ایام صلح معبر کاروان‌های بسیاری بود که کالا را به مقصد و جنازه را به مدفن، یعنی به

مشاهد مقدسه کربلا یا نجف، حمل می‌کردند. اما پس از استقرار نظام‌السلطنه با دولت خود در آن دیار، کرمانشاه تبدیل به مقر حکومتی شد (بلوشر، ۱۳۶۹: ۸۲). براساس شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود، اهمیت ارتباطی- تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار تأثیر به‌سزایی داشته و عبور کاروان‌های تجاری و حمل جنازه از این مسیر و از این شهر به مقصد عراق بسیار چشم‌گیر بوده است (برای پژوهشی در این باره، نک: زارعی و حیدری باباکمال، ۱۳۹۵: ۱۰۹-۱۳۳). در اثنای جنگ جهانی اول، موقعیت راهبردی کرمانشاه، آن را در مسیر عبور نیروهای روس، انگلیس و عثمانی قرار داد. تأمین منابع مالی برای هزینه‌های جنگ همواره یکی از دغدغه‌های نیروهای متخاصم در جنگ بود. لذا حضورشان در هر منطقه ضرباتی را در پی داشت. پیامد آنی اقتصادی حضور مهاجمان تحمیل بار اقتصادی بود که غالباً قحطی و ناامنی بود. تأمین منابع مالی در چنین شرایطی، اغلب مراکزی را که منبع عایدات مالی بودند در کانون توجه و تهاجم قرار می‌داد، لذا بیشترین خسارات را متحمل می‌گردیدند. حضور اشغالگران، که لاجرم منجر به بروز اختلال عمومی در منطقه می‌شد گاه به سوءاستفاده‌های اشخاص در محل منجر می‌گردید. کرمانشاه و نقاط تابعه در جریان جنگ جهانی اول چنین شرایطی را تجربه نمود. این جنگ ضربات سنگینی برای اماکن عمومی، اداره‌ها و سازمان‌های دولتی در پی داشت. در اسناد وزارت داخله پیرامون جنگ جهانی در ایران، گزارش‌های متعددی از حکومت، نایب‌الحکومه، کارگزاری، رؤسای ایلات کرمانشاه، نیز صمصام‌الممالک سنجایی، سرحددار زهاب، از قصرشیرین و از کردن به وزارت داخله ارسال شده و در بسیاری از آن‌ها از قتل و کشتار، اجحافات مالی، غارت اموال و احشام و دارایی مردم به‌دست نیروهای اشغالگر به‌ویژه عثمانی و نیز آشفستگی اوضاع و ناامنی درون شهری، راهزنی و درگیری طوایف، که پیامد حضور نیروهای بیگانهدر شهر بوده، و وارد کردن نیرو و اسلحه به شهر از سوی آلمانی‌ها و عثمانی‌ها، شکایت شده است (۸) (نک: *ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت داخله، ۱۳۸۱: ۶۳-۱۴۲، ۱۶۱-۱۶۹*). البته بیشترین خسارات در بخش دولتی بر مراکز اقتصادی وارد آمد. گمرک به‌عنوان یکی از ارکان مالی در شرایط نابسامانی و عدم امنیت اجتماعی متحمل صدمات جبران‌ناپذیری شد. از مهم‌ترین این خسارات و لطمات به گمرک می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود.

۱. اشغال نظامی ساختمان گمرک

یکی از مهم‌ترین پیامدهای حمله به گمرک، اشغال نظامی ساختمان آن بود. به‌طور نمونه در جریان حمله روس‌ها به گمرک کرمانشاه، شش اتاق گمرک، دواباب مخزن بزرگ، دو باب مخزن کوچک

به تصرف روس‌ها درآمد (ساکما، ش ۷۰۴ آ ۲ آ ۱ - ۲۴۰۰۰۳۱۳). در چنین شرایطی، کارکنان گمرک برای اینکه بتوانند به فعالیت‌های خود ادامه دهند مجبور بودند که با انتقال دفاتر گمرکی و بقیه منقولات به نقاطی دیگر، مانع از تعطیلی گمرک شوند. به‌طور مثال، گاه در جریان اشغال نظامی ساختمان گمرکات، اداره گمرک به منازل شخصی افراد منتقل می‌شد (ساکما، ش ۴۱۳ ث ۲ آ ۱ - ۲۴۰۰۰۳۰۸۷). در زمان اشغال گمرکچه در کرمانشاه و چه در گمرکات تابع آن، وزارت مالیه کارکنان را در محل موظف نموده بود که اجاره‌بهایی دوران اقامت روس‌ها را تعیین نموده و در دفتری ثبت نمایند تا زمان مطالبه‌ی خسارات از دولت روس سندی در دست باشد (ساکما، ش ۷۰۴ آ ۲ آ ۱ - ۳۱۳ - ۲۴۰۰۰). بخشی از اسناد، مربوط به پیگیری مطالبه اجاره بهای اماکن و منازل، به‌ویژه منازل دیوانی است که روس‌ها در کرمانشاه و قصرشیرین برای اسکان خود به اشغال درآورده بودند (ساکما، همان). اداره محاسبات کل از اداره گمرک می‌خواهد که درصد وصول این‌گونه مطالبات برآید (ساکما، همان). رئیس ایالتی گمرکات کرمانشاه در پاسخ در گزارشی لیست وجوهی را که می‌توان از دولت روس بابت کرایه اماکن و منزلی که در اشغال نظامیان بوده مطالبه کرد به این شرح نوشته است: ۱. کرمانشاه؛ برای مدت ۱۶ ماه، شش اتاق گمرکی از قرار ماهی ۲۰ تومان جمعاً ۳۲۰۰ تومان؛ دویاب مخزن بزرگ از قرار ماهی ۸۰ تومان جمعاً ۱۲۸۰۰ تومان؛ دویاب مخزن کوچک از قرار ماهی ۶ تومان جمعاً ۹۶۰۰ تومان؛ خانه دکتر برونی از تاریخ ۶ حوت توشقان‌نیل لغایت ۱۰ سرطان قوی‌نیل ۱۰۰۰ تومان؛ خانه رئیس ایالتی از همان تاریخ ۱۲۸۰ تومان و جمع کل ۲۱۶۴۰ تومان؛ ۲. قصرشیرین برای ۴/۵ ماه؛ خانه رئیس ایالتی اماکن گمرکی و خانه شیخ‌الملک ۱۸۰۰ (ساکما، همان). اداره محاسبات کل پس از بررسی این گزارش، برآوردی را تنظیم و برای هر مورد قیمتی را محاسبه و جمع کل مطالبه از دولت روس را بالغ بر ۲۳۴۴۰ قران به وزارت مالیه ارسال می‌نماید (ساکما، همان).

۲. تخریب و غارت ساختمان گمرک

یکی از پیامدهای حضور اشغالگران در زمان حمله به گمرک و اشغال آن، تخریب ساختمان گمرک و دیگر نقاط محل اسکانشان بود. به‌طور مثال، در جریان حمله‌ی قشون عثمانی به اداره گمرک کرندغرب، عمارت گمرک به‌کلی تخریب گردید. در صورت تفصیلی سؤال و جواب اداره گمرک کرمانشاه با محمدتقی میرزا عراقی آخرین عضو گمرک که در قصرشیرین مانده بود آمده است که هیچ اثری از دفتر گمرکی قصرشیرین نمانده و سوارها در منزل شخصی فراشان اقامت کرده‌اند. در این

یورش، دفتر دخل و خرج و دفتر صندوق گمرک توسط روس‌ها غارت و مفقود می‌شود و با تلاش محمدتقی میرزا برخی از دفاتر شامل دفتر جواز ورود و دفتر جواز ترانزیت حفظ می‌گردد. به اقرار وی، در اثر حمله قشون عثمانی، عمارت گمرک کرد «به کلی مخروبه است نه دری، نه تیری، نه جزء باقی مانده است. قسمت‌های مخروبه هم که باقی مانده به کلی غیرقابل سکنا است» (ساکما، ۴۱۳، ث ۲ آ ۱ - ۳۰۸۷/۳۴۰۰). این وضعیت حتی در دفاتر جزء تابع دفتر گمرکی کرد، همچون دفاتر سومار، خوشقوری و قلعه سبزی نیز اتفاق می‌افتاد (ساکما، همان).

۳. وارد آمدن خسارت به اموال رئیس گمرکات

خانه رئیس گمرک از نقاطی بود که در جریان اشغال و تخریب ساختمان اصلی گمرک دستخوش حمله قرار می‌گرفت. یکی از پیامدهای این موضوع، مسأله رسیدگی به اموال شخصی رئیس گمرک بود. از این رو، در زمان ثبت و ضبط برآورد خسارت وارد شده به گمرک، این مسأله هم مورد توجه قرار می‌گرفت و رئیس گمرک کرمانشاه و ولایات تابع می‌توانستند مدعی اعاده تضییقات وارد شده باشند (ساکما، همان). در گزارش مدیرکل گمرکات به وزارت مالیه آمده است که اشیاء و اثاثیه منزل ریاست ایالتی گمرکات در زمان اشغال منزل توسط صاحب‌منصبان و نظامیان روس و عثمانی به تاراج رفته و فقط چند عدد سندلی و نشیمن و گنجه باقی مانده و قیمت اموال بالغ بر ۲۶۶۳ قران برآورد شده است. مدیرکل گمرکات اشاره می‌کند که به رئیس ایالتی گمرکات کرمانشاه آموزش لازم را داده است تا مبلغ خسارات وارده بر دولت را که بالغ بر ۵۰-۵۶۶۷ قران بوده در صورت خسارات وارده از سوی نیروهای متخاصم ثبت و قلمداد نماید (ساکما، همان). رئیس ایالتی کرمانشاه، در گزارشی به اداره مالیه اشاره می‌کند میزان خسارات وارده به دولت در حمله روس‌ها و عثمانی به گمرک بالغ بر پانصد و شصت و شش قران و پنج‌هزار و پانصد دینار بوده است (ساکما، همان). نظر اداره مالیه در پاسخ به درخواست پرداخت وجوه خسارت این بوده که فعلاً مقتضی نیست این وجه به رئیس گمرک پرداخت شود؛ بلکه باید صورت خسارات وارده به اتباع ایران تنظیم تا در پایان جنگ مدرکی برای مطالبه در دست باشد. از این رو، از اداره کل گمرکات می‌خواهد که مجدداً صورت خسارات را به نام اداره، نه یک نفر از اعضاء اداره، تنظیم کند و عوض اشیاء و اثاثیه تاراج شده را که مورد نیاز است تهیه نماید (ساکما، همان). مدیرکل گمرکات مجدداً طی نامه‌ای تأکید می‌کند که موضوع اثاثیه ریاست ایالتی گمرک کرمانشاه سوء تفاهم شده زیرا خسارات وارده متوجه اداره بوده و تأکید می‌کند که اداره ناچار است در عوض اشیاء مفقوده که مورد نیاز

است اثاثیه جدید فراهم نماید. در پایان اشاره می‌کند که از این پس در خصوص خسارات وارده به اعضاء و اجزاء اداری به‌ترتیبی که دستور داده شده عمل خواهد شد (ساکما، همان).

۴. حیف و میل اموال گمرک از سوی کارکنان آن

اگرچه بخش عظیمی از صدمات واردآمده در زمان جنگ و از دست رفتن عایدات گمرکات ناشی از ضربات وارده از قوای بیرونی بود، اما گاهی همین وضعیت منجر به سوء استفاده مأمورین دولتی نیز می‌شد. به‌طور نمونه در اغلب گزارش‌ها از هشدار به کارکنان اداره گمرک سخن رفته است و بر این امر تأکید شده که کارکنان با رعایت تدین منافع عموم را بر منافع شخصی ترجیح بدهند (ساکما، همان). این موضوع بیانگر آن است که در زمان برآورد خسارات، اعداد و ارقام صورت واقعی نداشته و در مواقعی کارکنان گمرک منافع شخصی خود را بر منافع عمومی ترجیح داده‌اند در حیف و میل اموال و اجناسباقی‌مانده از تهاجمات به گمرک دخیل بودند. این خسارات مادی به ادارات دولتی در بروز نابسامانی‌های اجتماعی و هرج‌ومرج داخلی تأثیرگذار بوده‌است. گاه در کنار نیروهای ترک و آلمانی، اشرار ایرانی نیز به انهدام دفاتر گمرکی و غارت اموال آن و حتی لوازم منازل خصوصی رئیس گمرک اقدام می‌کردند؛ چنان‌که در تاراج دفاتر قصرشیرین و منازل رئیس گمرک آن شاهزاده اقبال‌السلطان، اتفاق افتاد (ساکما، همان).

۵. قتل کارکنان و اعضای گمرک

یکی از پیامدهای ناگوار حمله به گمرکات، قتل کارکنان و اعضای حاضر در گمرک بود. در گزارشی از حمله روس‌ها به یکی از گمرکات تابعه کرمانشاه، میزان تلفات انسانی بیش از صد نفر اعلام شده‌است (ساکما، همان). این موضوع بیانگر آن است که حمله به گمرکات فقط زیان اقتصادی نداشته و تلفات انسانی هم داشته‌است. بیشترین این تلفات در جریان مقاومت در دفاع از اموال عمومی در برابر متجاوزین رخ می‌داد.

۶. دست‌اندازی اشرار و سودجویان محلی

غارت و دست‌اندازی سربازان بیگانه به اداره‌ها و اموال عمومی گاه منجر به ناامنی اجتماعی و ناآرامی‌های داخلی می‌شد. در شرایطی که جنگ بار مالی مضاعف بر مردم تحمیل می‌کرد این امر

خودبه‌خود منجر به سوءاستفاده اشراار محلی از وضعیت پیش‌آمده می‌شد و آنچه از دستبرد اشغالگران باقی می‌ماند در جریان حمله سودجویان محلی غارت می‌شد. گاه حتی به‌جز اداره گمرک، اماکن نزدیک به آن نیز از دستبرد باقی نمی‌ماند (ساکما، همان؛ بیگلری، ۲: ۱۳۷۴/۷۵۳).

۷. کاهش خدمات آموزشی و فرهنگی

صرف‌نظر از موارد یادشده که از پیامدهای مستقیم جنگ بر گمرک، اعضاء و کارکنان، اموال آنان و اداره گمرک، اموال تجار و بازرگان و غیره بود، حضور اشغالگران پیامدهای غیرمستقیمی هم داشت. از آسیب و تخریب گمرک گاه بخش‌هایی که فعالیت‌های آنان مرتبط با منابع مالی گمرک بود دستخوش رکود و حتی تعطیلی قرار می‌گرفت. یکی از مهم‌ترین این حوزه‌ها، حوزه آموزش و فرهنگ بود. در دوران ریاست بلژیکی‌ها بر گمرک کرمانشاه، با کوشش میرزا اسماعیل خان معاضدالملک کارگزار و نماینده وزارت فرهنگ در کرمانشاه، قرار بر این شد که گمرک کرمانشاه عدلی ۵ دینار از کالای ترخیصی گمرک را به‌نفع اداره معارف اخذ نماید. در سال ۱۲۹۱ ق. این مبلغ به عدل شاهی ترقی یافت (بیگلری، ۱۳۹۵: ۲). با غارت و چپاول سرمایه‌های مادی گمرک و رکود و تعطیلی، این اداره دیگر قادر به تأمین درخواست‌های مالی برای حوزه تعلیمات عمومی و دیگر بخش‌های فرهنگی نبود و این مسأله ناگزیر منجر به تعطیلی چنین مراکزی شد.

وضعیت گمرکات تابعه کرمانشاه در دوره جنگ جهانی اول

در کرمانشاه دوره قاجار، افزون بر دفتر گمرکی خود کرمانشاه به‌عنوان دفتر مرکزی، نقاطی دیگر چون قصرشیرین و کردند غرب نیز دارای اداره گمرک و تشریفات خاص خود بودند. هرکدام از گمرکات یاد شده تابع دفتر مرکزی در کرمانشاه بودند. اغلب کالاهایی که از مرزهای غربی وارد می‌شد از طریق این گمرکات برای صورت‌بندی به کرمانشاه و انتقال نهایی فرستاده می‌شدند. خود گمرکات قصرشیرین و کردند غرب نیز دارای دفاتر جزء بودند. مثلاً گمرک سومار از دفاتر جزء گمرک قصرشیرین، و گمرک خوشقوری و قلعه‌سبزی از دفاتر جزء گمرک کردند غرب بودند. نیروهای متخاصم در دوره جنگ جهانی اول افزون بر گمرک کرمانشاه، گمرکات قصرشیرین، کردند غرب و حتی دفاتر جزء آنان را نیز مورد اشغال و دستبرد قرار دادند. ضعف قدرت انتظامی و حراستی مناطق یادشده باعث گردید که بیش‌ترین خسارات و تلفات در این گمرکات رخ دهد.

الف) تأثیرات جنگ جهانی اول بر گمرک قصرشیرین

گمرک قصرشیرین در دوران جنگ‌به‌دلیل هم‌مرزی با عثمانی و دست‌به‌دست گشتن مکرر این شهر میان نیروهای ترکان، آلمانی‌ها و روس‌ها، خسارات فراوان دید. در یک مورد در برآوردی، از مبلغ پنجاه تومان و هفت قران و یک‌صدوپنجاه دینار خسارت اجزاء گمرک و مبلغ هفده تومان و نه قران و یک‌صدوپنجاه دینار خسارت اداره حفظ‌الصحه قصرشیرین در موقع توقف سپاه عثمانی، سخن به‌میان آمده‌است (ساکما، ۴۱۳ ث ۲ آ ۱ - ۲۴۰۰۳۰۸۷). میزان اموالی که از منزل شاهزاده اقبال‌السلطنه رئیس گمرک قصرشیرین به سرقت رفت در یک فقره صورت اشیاء و اثاثیه و مأكولات و اسب و کالسکه، بالغ بر ۱۲۰۰ تومان و در صورت بعدی ۲۹۷ تومان و مجموع کل خسارت بالغ بر ۱۴۹۷ تومان برآورد و به تهران گزارش شده‌است (ساکما، همان). همچنین از نوع مواد و میزانی که عثمانی‌ها از اموال گمرک قصرشیرین مصرف نموده‌اند، اشاره رفته است. از جمله‌ی این مواد ادویه‌جات بوده که قیمت آن بالغ بر ۱۵ - ۵۰۷ قران برآورد شده است. در این گزارش آن‌چه از اداره حفظ‌الصحه نیز نیروهای عثمانی مصرف کرده‌بودند معادل ۱۵ - ۱۷۹ قران بوده است (ساکما، همان).

یکی دیگر از مشکلات به‌وجود آمده در گمرک قصرشیرین، اشغال دفتر گمرک‌این شهر بود. در تأیید این ادعا می‌توان به تلگرافی ارسالی از سوی رئیس گمرک کرمانشاه به وزارت امورخارجه اشاره کرد. در این گزارش غارت گمرک قصرشیرین توسط نیروهای روس به وزارت خارجه ابلاغ گردیده و وزارت خارجه نیز در اعتراض به اقدام روس‌ها این گزارش‌ها را همراه با برآوردی از خسارات وارده، به سفارت و مقامات روسی ابلاغ نموده است (ساکما، همان). در یکی از همین تلگراف‌های رئیس گمرک کرمانشاه آمده که پس از غارت و اشغال اداره گمرک توسط روس‌ها این اداره در یکی از منازل شخصی قصرشیرین دایر شد و خدیجه‌نامی منزلش را به‌طور موقت به اداره گمرک داد. روس‌ها در این غارت افزون‌بر اموال گمرک، کلیه دفاتر و اسناد اداری اعم از دفاتر دخل و خرج و دفتر صندوق را نیز به‌یغما بردند. در فهرستی تهیه‌شده از کلیه اموال موجود در انبار قصرشیرین، به هزار و چهارصد و ده کله قند خرازی و یک صندوق تریاک که در مخازن این اداره وجود داشته اشاره گردیده است. قرار بوده این کالاها پس از ارسال به کرمانشاه گمرکی شوند. این اموال که بخشی از آن متعلق به دولت ایران و بخشی متعلق به یکی از اتباع دولت عثمانی (محمود شه‌بندری) بوده توسط روس‌ها غارت شد. توجیه روس‌ها برای غارت این بوده که به این مال‌التجاره نیاز دارند. آنان قیمت این اموال را هم نپرداختند (ساکما، همان).

بهانهٔ حملهٔ روس‌ها به قصرشیرین بار اول کشته شدن یکی از قزاق‌ها به دست اهالی و بار دوم و سوم بی‌دلیل بود. روس‌ها طی سه بار حمله به شهر، به غارت آن پرداخته و با کشته شدن سه تن از اهالی تمام اسناد، اموال و دفاتر گمرکی قصرشیرین را غارت نمودند. آنان تمام اسلحه موجود در انبار گمرک و همچنین اسلحه‌هایی را که در دست مأموران بود گرفتند. تمام اثاثیه اداره به جز یک تخته قالی کهنه که نزد فراش گمرک باقی ماند نیز غارت شد. اهالی قصرشیرین پس از این حملات روس‌ها و غارت شهر، به دلیل کمبود آذوقه و اغتشاش و ناامنی در شهر به کرمانشاه مهاجرت نمودند (ساکما، همان). حملهٔ روس‌ها سبب فقدان آذوقه و عدم امکان ارتباط با مرکز کرمانشاه شد. در جریان این حمله، اعضای گمرک قصرشیرین به جز یک تن، پست‌های خود را ترک نموده و همگی به کرمانشاه فرار نمودند. مأمور گمرکی باقی‌مانده در قصرشیرین نیز پس از دو ماه و نیم مقاومت به علت مواجه گشتن با شکایات متعدد و نیز به دلیل اشغال شهر و غارت چندبارهٔ گمرک توسط نیروهای روس به کرمانشاه رفت (ساکما، همان). این مأمور در پاسخ به این پرسش که به چه علت پست خود را ترک کرده و در قصرشیرین مانده است؟ چند دلیل برشمرده است: ۱. خالی شدن شهر و پراکنده شدن مردم در کوهها از ترس تعرض روس‌ها به عیال و اطفال آنان؛ ۲. فقدان کامل آذوقه؛ ۳. عدم امکان مرابطات با دفتر ایالتی کرمانشاهان؛ ۴. فقدان هرگونه امور تجارتي نظر به انسداد راه بغداد به قصرشیرین. او اشاره کرده که عثمانی‌ها راه قصر به تهران و انگلیسی‌ها راه تهران به بغداد را متصرف شده‌اند و خانقین و مندلیج را نیز عثمانی اشغال کرده است. از این رو، وی بازگشت خود به قصرشیرین و ادامه مأموریت در گمرک را به بازگشت مردم به شهر و تخلیهٔ آن از قشون عثمانی منوط می‌کند. زیرا معتقد است در شرایط اشغال، حضور افراد جز خطر جانی فایده‌ای نخواهد داشت (ساکما، همان). با عقب کشیدن نیروهای روس از قصرشیرین، بلافاصله نیروهای عثمانی (تعداد ۸۰ نفر به ریاست شوکت بیگ) به شهر وارد شدند. آن‌ها به بهانهٔ به دست آوردن آذوقه به غارت شهر پرداختند (ساکما، همان).

ب) تأثیرات جنگ جهانی اول بر گمرک کرند

شهر کرند نیز چهار بار توسط نیروهای روس غارت شد. طی این حملات بار اول یک صدوده نفر و بار چهارم دوازده نفر که برخی از اعضاء و کارکنان گمرک بودند به قتل رسیدند. روس‌ها با اقامت در یکی از روستاهای نزدیک کرند سبب وحشت اهالی گشتند. صدمات وارده فقط محدود به دفتر گمرک کرند نشد بلکه دفاتر گمرک جزء در این شهرستان نیز مورد دستبرد واقع شد. از جملهٔ این دفاتر جزء می‌توان

به دفاتر قلعه‌سبزی و خوشقوریاشاره کرد. تنها دفتر گمرکی سومار با کم‌ترین آسیب توانست هم‌چنان فعالیت‌های خود را انجام دهد. عمارت گمرکی کردند به‌طور کلی غارت و درب و پنجره‌های آن نیز نابود شد و برخی از لوازم آن به غارت رفت. افزون‌بر این، منزل رئیس امنیه نیز خسارت می‌بیند، درب و پنجره‌های آن مفقود ولی سقف‌ها سالم می‌مانند. از منزل شیخ‌الملک رئیس گمرک هم چند اتاق بدون درب و پنجره باقی‌می‌ماند (ساکما، ۴۱۳ ث ۲ آ ۱ - ۲۴۰۰۳۰۸۷). در این یورش‌ها حتی به مبلغی بالغ بر ۱۱۸ قران از اشیایی که از میرزاعلی پاشاخان رئیس پست کردند سرقت شده نیز اشاره (ساکما، همان) و فهرستی از این اشیاء شامل ساعت نقره با زنجیر، وجه نقد، کیف، استکان، مهر اسم، اسباب نقره میان کیف و غیره، گزارش شده است (ساکما، همان). به‌علت بروز این مشکلات و سرقت‌ها، سیل نامه‌ها و عرایض این اشخاص و ادارات به دولت و وزارت مالیه ارسال گردید. آنان خواستار غرامت و جبران صدمات مالی بودند. وزارت مالیه در جواب، اغلب عدم توانایی دولت در بازپرداخت این خسارات را عنوان می‌نمود. درحاشیه یکی از نامه‌های مدیرکل گمرکات به وزارت مالیه، جوابیه اداره محاسبات کل این‌گونه آمده است: «بنده هم نمی‌توانم این خسارات را بدهم زیرا که فوق قوه هر دولتی است، در این انقلابات برای همه کس از این وقایع اتفاق می‌افتد. دولت اگر دارای عیارها ثروت هم شود از عهده آنبر نمی‌آید» (ساکما، همان)

جدول ۱. صورت اشیاء مسروقه و منهبه شاهزاده اقبال‌السلطان رئیس گمرک قصرشیرین در جریان حوادث مزبور (ساکما، همان).

نوع اشیاء	قیمت - قران	ملاحظات
یک رأس مادیان	۲۰۰۰	در کلهر به سرقت رفته است
یک قبضه تفنگ انگلیس	۴۰۰	
۵۰۰ عدد فشنگ	۱۶۰	
لوازم دست و روشویی	۲۰۰	
لحاف	۵۰	
ملزومات چایخوری	۲۰	
۱۵ من جو	۳۰	
۲۰ من گندم	۶۰	
یک جبه چای	۵۰	
جمع	۲۹۷۰ قران	

نتیجه

کرمانشاه به دلیل شرایط سوق الجیشی، ناگزیر به صورت یکی از کانون‌های حضور نیروهای متخاصم در جنگ جهانی اول درآمد. تبلیغات آلمان‌ها از یک‌سو، و نیز هم‌مرزی با خاک عثمانی از سوی دیگر، حضور نیروهای روس و انگلیس را در این شهر ممکن ساخت. حضور نیروهای متخاصم موجب شد که هر یک جهت ادامه جنگ، در شرایطی که فشار مالی بر آنان وارد می‌شد، نیز برای تأمین مایحتاج خود، نقاطی را که نیازهای آنان را تأمین می‌نمود اشغال نمایند. گمرکات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان اقتصادی، همواره مورد دستبرد واقع می‌شد. از این رو در زمان جنگ، یکی از نخستین کانون‌های اشغال شده توسط متجاوزین بودند. در چنین شرایطی افزون‌بر خسارات مالی و جانی برای کارکنان گمرک، دولت نیز متحمل خسارات فراوانی می‌گردید. مهم‌ترین دلایل این امر را می‌توان ناشی از ضعف تدابیر امنیتی و حفاظتی دولت مرکزی دانست. در شرایطی که دولت مرکزی فاقد توان لازم جهت برقراری امنیت سازمان‌ها و منابع مالی خود بود ناچار چنین مکان‌هایی مورد دستبرد واقع می‌شدند. پیامد این وضعیت را می‌توان افول فعالیت‌های گمرک و حتی گاه تعطیلی آن دانست. تعطیلی گمرک افزون‌بر اینکه بر اقتصاد محلی تأثیرگذار بود، در سطح وسیع‌تر اقتصاد دولت را نیز تحت تأثیر خود قرار می‌داد. چرا که دولت مرکزی افزون‌بر جبران خسارت‌های محلی، کاهش درآمدهای مالی، درباره مال‌التجاره‌های بازرگانان خارجی که دعوی خسارت می‌کردند نیز می‌بایست جواب‌گو باشد. بنابراین می‌توان گفت گمرکات و فرازوفروود فعالیت‌های آن در هر شرایطی تأثیرات مستقیمی بر منابع مالی دولت در عرصه سیاست داخلی و خارجی می‌گذاشت.

یادداشت‌ها

- ۱- مال‌التجاره‌هایی که در گمرکات ایران مشمول حق تعرفه گمرکی می‌شدند شامل این اقلام بوده است: پنبه، میوه، قالی پشمی، ابریشم (پبله)، پوست بره (بغدادی)، تریاک، صمغ، پشم، گندم، پوست حاضرشده، دواجات، کبریت، منسوجات پنبه، قند (کله)، قند (خاکه)، طلای شمش، نقره شمش، چای (سفید)، نخ پنبه، پارچه پشمی، نفت، مس، نیکل، سنگ‌های قیمتی. عموماً حقوق گمرک بر صادرات تحمیل نمی‌شد مگر در این موارد: جواهرات و سنگ‌های قیمتی، مشروبات (غیر از شراب و عرق)، شراب، ابریشم، نمک، الکل، حیوانات، سیگار و توتون و تنباکو، بعضی ماکولات از قبیل دنبه و گوشت و حبوبات و غیره (جمال‌زاده، ۱۳۷۶: ۴۰-۴۱).
- ۲- آرتور میلیسپو آمریکایی که در ۱۹۲۲ برای اداره امور مالی به استخدام دولت ایران درآمد، به وضعیت آشفته تحصیل مالیات در ایران اشاره کرده و انواعی از این مالیات‌ها را نام برده که جمع‌آوری آن‌ها اغلب باعث ناراحتی مردم و ایجاد مشکلات فراوان می‌شده است. افزون‌براین، وزارت‌خانه‌ها هم درآمدهای وصولی خاص خود را داشتند (میلیسپو، ۲۵۳۶: ۷۱-۷۸). وی نوشته است که در حدود ۲۰۰ نوع مالیات متفرقه در ایران وجود داشت که اغلب آن‌ها به‌عنوان رسوم قدیمی و تعدادی به صورت مالیات‌های محلی بودند، تعدادی از آن‌ها هم عملاً متروک شده بودند. «این نوع مالیات‌ها درست شبیه ائانه یک مغازه سمساری شامل مالیات بر بازارهای ماهی‌فروشی، تیروتخته، ذغال، حمل‌ونقل کره مذاب، سربریدن حیوانات، بلیط‌های لاتاری، مازوج و یک‌صد و چهل و نه شغل و حرفه بود.» (همان: ۷۶).
- ۳ - مورگان شوستر اشاره کرده که هنگام ورود آنان (سال ۱۹۱۱) تقریباً ۲۵ یا ۳۰ نفر بلژیکی به همراهی مسیو مرنارد در تمام گمرک‌خانه‌های ایران خدمت می‌کردند (۱۳۶۸: ۷۸).
- ۴ - در گزارش ابوت کنسول بریتانیا در تهران و تبریز در سال‌های ۱۸۴۷-۱۸۶۶ م آمده است که پارچه‌های انگلیسی در حدود چهل مغازه در بازارهای کرمانشاه خرده‌فروشی می‌شوند. وی تخمین زده که واردات این کالاها در سال به پانصد بار اسب به ارزش حدوداً بیست‌وپنج‌هزار پوند می‌رسیده است. وی محصولات کرمانشاه را که بیشتر جنبه دادوستد داخلی و با مناطق اطراف نظیر بغداد، اصفهان، تبریز، کاشان و همدان بوده، شامل: گندم و جو، برنج، پنبه، تریاک، عدس، ارزن، ذرت هندی، حبوبات و باقلا، کنیرا و سقز، پیه بز، کره، گزانگبین، میوه خشک، فرش، قاطر و مادیان، انگور و دیگر میوه‌ها، ذکر کرده است (ابوت، ۱۳۹۶: ۱۶۶-۱۶۷).
- ۵ - سالارالدوله از شاه‌زادگان قاجار بود که در مخالفت با مشروطه و در اصل برای به‌دست گرفتن قدرت چندین بار شورش نمود. وی به‌دلیل سابقه حکومت در نواحی غربی، برای جمع‌آوری نیرو به این مناطق آمد.
- ۶ - سال سگ، یازدهمین سال در تقویم دوازده حیوانی ترکی.
- ۷ - سال گاو نر، سال دوم در تقویم دوازده حیوانی ترکی.
- ۸ - به‌ویژه نامه صمصام‌الممالک سنجابی به مجلس شورای ملی و گزارش احتشام‌الممالک کردی به کاپیتان سن‌سون و نامه سران ایلات کرمانشاه به مجلس شورای ملی که سواد آن‌ها به وزارت داخله ارسال شده،

آکنده از بیان فجایع و غارت و کشتار مردم توسط قوای بیگانه در نواحی مختلف کرمانشاه است که از دولت و مجلس خواسته‌اند به داد مردم و عشایری که در حال نابودی هستند برسند (ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت داخله، ۱۱۴:۱۳۸۱-۱۱۸، ۱۳۲-۱۳۵، ۱۳۶-۱۳۸).

منابع

اسناد آرشیوی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ش ۷۰۴ آ ۲ آ ۱ - ۳۱۳۰۰۰۳۴۰۰۰: ش ۴۱۳ ث ۲ آ ۱ - ۲۴۰۰۰۳۰۸۷.

اسناد منتشرشده

آذری‌یزدی، رضا. (۱۳۷۸). درتکاپوی تاج و تخت (اسناد ابوالفتح میرزا سالارالدوله). تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

اسناد اختناق ایران. (بی‌تا). (گردآورنده نامعلوم). بی‌جا: امیرخیز.

ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت داخله. (۱۳۸۱). ویرایش ۲. به کوشش کاوه بیات. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

کتاب آبی «گزارش محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران». (۱۳۶۶). به کوشش احمد بشیری. تهران: نو.

کتاب

ابوت، کیث ادوارد. (۱۳۹۶). شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار: گزارش کنسول ابوت از اقتصاد و جامعه ایران ۱۸۶۶-۱۸۴۷ م. ترجمه عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: امیرکبیر.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۷). تاریخ منتظم ناصری. ج ۳. تصحیح محمداسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.

انتنر، مروین ل. (۱۳۶۹). روابط بازرگانی، روس و ایران (۱۸۲۸ - ۱۹۱۴). ترجمه احمد توکلی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: زوار.

بلوشر، ویپرت. (۱۳۶۹). سفرنامه بلوشر. ج ۲. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: خوارزمی.

بیگلری، هرمز. (۱۳۷۴). کرمانشاه در عصر قاجار. ج ۲. کرمانشاه: طاق‌بستان.

تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران. تهران: اقبال.

جمال‌زاده، محمدعلی. (۱۳۷۶). گنج شایگان اوضاع اقتصادی ایران. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

خاطرات سیاسی امین‌الدوله. (۱۳۷۰). به کوشش حافظ فرمانفرمائی‌ان. ج ۳. تهران: امیرکبیر.

رابینو، ه. ل. (۱۳۵۰). ولایات دارالمرز ایران، گیلان. ترجمه جعفر خمایی‌زاده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

سفرنامه تاورنیه. (۱۳۶۹). ترجمه ابوتراب نوری. تجدیدنظر و تصحیح حمید شیرانی. بی‌جا: کتابخانه سنایی و تأیید اصفهان.

سفرنامه سانسون. (۱۳۴۶). ترجمه تقی تفضلی. تهران: ابن‌سینا.

سفرنامه شاردن. (۱۳۷۴). ترجمه اقبال یغمایی. ج ۳. تهران: توس.

سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۸). احزاب سیاسی و انجمن‌هایسری در کرمانشاه از فراموش‌خانه تا خانه سیاه: «دوره‌های ۱ تا ۵ انتخابات مجلس شورای ملی و فریادگران بر نظام دیکتاتوری از کرمانشاه». ج ۱. تهران: سپها.

سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۴). جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. تهران: سپها.

صفی‌نیا، رضا. (بی‌تا). استقلال گمرکی ایران. بی‌جا: بی‌نا.

شوستر، مورگان. (۱۳۶۸). اختناق ایران. ترجمه ابوالحسن موسوی شوستری. ج ۶. بی‌جا: صفی‌علیشاه.

کرزن، جرج. ن. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ج ۲. چ ۴. تهران: علمی و فرهنگی.

لیتن، ویلهلم. (۱۳۶۷). ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰). ترجمه مریم میراحمدی. تهران: معین.

محبوبی اردکانی، حسین. (۲۵۳۷). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.

مستوفی، عبدالله. (۱۳۷۱). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. ج ۲. چ ۳. تهران: زوار.

میلسپو. (۲۵۳۶). مأموریت آمریکایی‌ها در ایران. ترجمه حسین ابوترابی‌ان. تهران: پیام.

مقاله

بیگلری، هرمز. (۱۳۹۵). «تاریخ فرهنگ کرمانشاه». روزنامه باختر. ش ۲۳۱۸.

زارعی، محمدابراهیم و یدالله حیدری باباکمال. (۱۳۹۵). «اهمیت ارتباطی-تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود». تاریخ اسلام و ایران. دوره

۲۶. ش ۳۲. زمستان. صص ۱۰۹-۱۳۳.

